

Paul Frissen
De integrale staat
Kritiek van de samenhang

Boom

Aan Roman Vloemans, mijn kleinzoon

*Teach the gifted children / the way of men and animals / Teach them about
cities / the history of the mysteries / Their vices and their virtues / about branches
that blow in the wind / On the wages of their sins / teach them of forgiveness /
teach them about mercy / Teach them about music / and the cool and cleansing
waters*

LOU REED

Teach the Gifted Children

Inhoud

1 HET VERLANGEN NAAR SAMENHANG 9

Het geheel is meer dan de som der delen 9 | *Woorden van de staat* 13 | *Andere woorden dan?* 16 | *Spiegelingen* 19

2 MYTHOLOGIE VAN HET INTEGRALE 23

Vertoog: de logica van integraal beleid 23 | *Integrale wereld en/of integraal beleid* 25 | *Permanente wederkeer van de maakbaarheid* 30 | *Orde en beheersing* 33 | *De beleidsmachine* 39 | *Gelijkheid en gelijkscbakeling* 44 | *Universalisme van de redelijke rechtvaardigheid* 47 | *De vos en de egel: de som en de delen I* 51 | *Het verlangen gespiegeld: integraal maatwerk* 54

3 SYSTEEM EN STELSEL 59

Vertoog: systeemverantwoordelijkheid 59 | *Systeem en stelsel: logica van de moderniteit* 62 | *Samenhang van het totale en totale samenhang* 66 | *Totaliteit contra pluraliteit* 70 | *De sluitende aanpak: binnen zonder buiten* 73 | *Het buiten van de staat: midden, rondom, boven* 78 | *Mimetische staat: verkokering en ontkokering* 80 | *Mimetische wereld: de opgave* 83 | *Het verlangen is narcistisch: één overheid* 86 | *Systeem en stelsel gespiegeld: collectieve zelfregulering* 91

4 DE STAAT VAN HET NORMALE 97

Vertoog: het beschavingsoffensief van het Preventieakkoord 97 | *Egalitaire beschaving* 102 | *Elites en gelijkheid* 105 | *Biopolitiek van de pandemie: achter de voordeur, onder het bed, tussen de oren* 109 | *Hegemonie en psychopolitiek* 114 | *De normaalburger* 121 | *Disciplineren door normalisering door disciplineren* 127 | *Therapeutisering van de macht* 132 | *Het normale gespiegeld: E33 en LVB* 136

5 HET MODEL IS DE WERELD 141

Vertoog: het geconstrueerde bewijs van de normaalverdeling 141 | *Een normaliserende verdeling* 145 | *Classificaties en leesbaarheid* 151 | *De analytische taal van John Wilkins: de som en de delen* 2 157 | *Classificeren en de constructie van de wereld* 160 | *Het spiegelpaleis: verrommeling geclassificeerd* 164

6 TELEOLOGISCHE DRIFT 169

Vertoog: pandemische transitie 169 | *Een radicaal kantelpunt* 173 | *Het model maakt de wereld* 179 | *Transitie in kwadranten* 183 | *Instrumentele macht voorbij de politiek* 187 | *Historicisme: de som en de delen* 3 194 | *De dialectiek van richting en aankomst* 199 | *Luchtspiegeling: Urgenda en rechters tegen de staat* 206

7 TRAGISCHE GEBROKENHEID 215

Vertoog: diversiteit en inclusie 215 | *De taal van diversiteit* 220 | *De mythe van inclusie: meerderheid en minderheid* 226 | *De mythe van inclusie: solidariteit* 229 | *De mythe van inclusie: dialectiek en differentie* 231 | *Artikel 23 Grondwet: de som en de delen* 4 234 | *Het gevaar van de inclusieve staat* 241 | *Radicaal particularisme* 244 | *Pluraliteit als algemeen belang* 248 | *De vrijheid van gebrokenheid* 249 | *Spiegelbreuk: beeldenstorm en taalzuivering* 253

8 HET GEHEEL IS MINDER DAN DE SOM DER DELEN 259

Het perverse verlangen naar samenhang 259 | *De normaalburger gemodelleerd* 263 | *Eindigheid en inclusiviteit* 266 | *De symbolische orde van het politieke kent geen genade* 269

WOORDEN VAN DANK 275

NOTEN 277

LITERATUUR 289

REGISTER 301

1 Het verlangen naar samenhang

I'm a man of contradictions and a man of many moods ... I contain multitudes

BOB DYLAN

I Contain Multitudes

Toegegeven, wij zijn altijd verdeeld. Consensus is voorbehouden aan de eenling en dat is dus het enige wat wij nooit waren. Sommigen van ons waren het er niet mee eens, maar zij met haar veto-lichaam besloot.

MARIKEN HEITMAN

Wormmaan

Het geheel is meer dan de som der delen

In de taal zijn er vele spreekwoorden en zegswijzen die verwijzen naar samenhang, eenheid, orde. In de kunst is er de gulden snede, de harmonie, de symmetrie. In de persoonlijkheid prijzen wij de mens die authentiek is, oorspronkelijk en 'uit één stuk'. In sociale verhoudingen streven we naar gemeenschap en samenwerking. We betreuren de fragmentatie en versplintering van de wereld. En als we spreken over een Babylonische spraakverwarring, vergeten we vaak dat de veeltaligheid van de wereld door God is bedoeld. We dromen dan van een wereld met één taal; daarin zouden alle mensen elkaar verstaan, wat ons dichterbij de wereldvrede zou brengen. We zouden dan ook een wereldregering kunnen hebben. Sinds de

dood van God hoeven we diens bestraffing van de hoogmoed niet meer te vrezen en geldt dit verlangen naar één taal en één regering ten minste als naïef. Maar ook zonder de HERE kunnen we weten dat met het Engels als lingua franca de Angelsaksische cultuur zich hegemoniaal verbreidt.

We hebben bij herhaling heimwee naar tijden van eenheid, waarmee we crises bestreden. Nog tijdens het begin van de coronapandemie stonden we als één volk achter de helden en heldinnen in de zorg. Nu zijn we verdeeld en raken velen opgesloten in bubbels van eigen waarheden en identiteiten, maar verwijten dat vooral de samenzwervende ‘elite’, die zo de eenheid van het volk wil ondermijnen.

De samenhang ontbreekt op betreurenswaardige wijze als we door de bomen het bos niet meer zien. We verliezen ons dan in details en zien het geheel niet meer. De taal accepteert ook de omgekeerde zegswijze – door het bos de bomen niet meer zien. Dan belemmert het geheel het zicht op de details. De uitspraak dat het geheel meer is dan de som der delen wordt echter zelden tegengesproken. Het geheel verleent, als het goed is althans, betekenis aan de samenstellende delen. Eén plus één kan best drie zijn, zeker in een holistisch perspectief. In elk geval is één plus één vaak meer dan twee. De uitspraak dat het geheel meer is dan de som der delen wordt toegeschreven aan Aristoteles, die ermee bedoelde dat losse elementen pas functioneren in een geheel, dat aan die delen zijn toegevoegde waarde ontleent. Dat is ook de betekenis van het woord ‘synergie’, dat afkomstig is van het Griekse *synergia*: de meeropbrengst die ontstaat bij het samengaan van delen ten opzichte van de som der delen. In zijn *Metafysica* stelt Aristoteles overigens dat het geheel niet samenvalt met de delen maar er apart van moet worden gezien, als een externe oorzaak van de samenhang. Ook kan het geheel duiden op het samengaan van entiteiten: beker en wijn, paard en zadel, rook en vuur, huid en haar.¹

In dit boek relatieveer en kritiseer ik de stelling dat het geheel meer is dan de som der delen. Heel expliciet doe ik dat in een aantal paragrafen met de aanduiding ‘de som en de delen’: in hoofdstuk 2 aan de hand van het onderscheid dat Isaiah Berlin maakt tussen de

vos die van veel weet en de egel die één groot iets weet; in hoofdstuk 5 aan de hand van het essay van Jorge Luis Borges over de analytische taal van John Wilkins; in hoofdstuk 6 aan de hand van Karl Poppers kritiek op het historicisme; in hoofdstuk 7 aan de hand van artikel 23 Grondwet over de vrijheid van onderwijs.

Eenheid, samenhang, heelheid – het zijn allemaal substantieven die op het eerste gezicht een positieve betekenis hebben. Kennelijk duiden ze op een algemeen menselijk verlangen naar samenhang en een negatief oordeel over het tegendeel: fragmentatie en versplintering. Zowel psychologisch als esthetisch krijgt de positieve waardering van samenhang betekenis in begrippen als ‘evenwicht’, ‘heelheid’, ‘authenticiteit’, ‘harmonie’, ‘maatvoering’, ‘symmetrie’. Een gebrek aan samenhang is problematisch: een gespleten persoonlijkheid, een stoornis, een pathologie en een valse toon, disharmonie, een perspectief dat niet klopt.

Maatschappelijk is er een vanzelfsprekende voorkeur voor integratie, cohesie, gemeenschap, solidariteit, verbondenheid. Minder gewaardeerd zijn strijd, conflict, tegenstelling, egocentrisch individualisme. Iedereen wordt geacht de verbinding te zoeken. En chaos is alleen aanvaardbaar als deze vrolijk is of de gedaante van een fractal aanneemt, die bij nadere beschouwing toch een vorm van orde is.

Opmerkelijk is wel dat in de esthetica harmonie, perspectief en maatvoering doorgaans in verband worden gebracht met het schone, terwijl daartegenover de ervaring van het sublieme staat. Het sublieme verwijst naar het ontbreken van harmonie, naar het onregelmatige, het beangstigende, het overweldigende. Het sublieme is verbonden met de afschuw en de huiver, het wekt intense emoties op. Dat kan verklaren waarom de mens zo gefascineerd lijkt door het afschrikwekkende dat hij eigenlijk niet wil zien, maar waarnaar hij toch wil kijken, zoals rampen, ongeluk en geweld.

In de kunst staat het sublieme voor het donkere, het disharmonische, het gebrokene. Intrigerend is dat precies daarin de esthetische aantrekkelijkheid gelegen is, zoals in de confrontatie met het rauwe vlees en de dood in de schilderijen van Francis Bacon, of in de onnavolgbare verbeelding van de hel in de *Tuin der Lusten*

van Hiëronymus Bosch die het omslag van dit boek ‘siert’. In hun oevrecatalogus van Bosch – met een geweldig en soms hilarisch overzicht van interpretaties – stellen Marijnissen en Ruyffelaere dat het rechterluik ‘een van de beroemdste helletaferelen van de gehele schilderkunst’ is.²

Het verlangen naar samenhang, dat door het sublieme wordt gebruuskeerd of gechoqueerd, is dan ook te duiden als een verlangen naar beheersing of vermijding van het kwaad. Daarin is ook de relatie met de gebrokenheid van de wereld gelegen. Dat de mens deze gebrokenheid wil opheffen via allerlei strevingen naar eenheid, orde, beheersing en heelmaking is een immanent aspect van deze gebrokenheid. Het is een van de paradoxale kenmerken van het menselijk tekort. Wij zijn onkenbaar en onverklaarbaar, zowel in het goede als in het kwade, in het schone en in het sublieme, in het zondige en in het vrome. In de woorden van Hannah Arendt:

(M)aar het feit dat pogingen om de natuur van de mens te definiëren zo gemakkelijk een voorstelling bij ons doen opkomen van iets wat wij zeer beslist ‘bovenmenselijk’ moeten noemen, en dat derhalve identiek is met het goddelijke, kan ons slechts wantrouwig maken met betrekking tot het begrip ‘menselijke natuur’. Anderzijds kunnen de dingen die het menselijk bestaan conditioneren – het leven zelf, nataliteit en sterfelijkheid, het zijn in de wereld, pluraliteit, de aarde – nooit verklaren wat wij zijn of het antwoord geven op de vraag wie wij zijn, om de eenvoudige reden dat ze ons nooit absoluut conditioneren.³

Pluraliteit verwijst naar de veelheid in de wereld die niet tot een eenheid te herleiden is. En het is precies om redenen van de gebrokenheid van de menselijke conditie – dit tekort dat pluraliteit brengt en in de kunst en de filosofie het sublieme is – dat de politiek bestaat, die de pluraliteit moet articuleren en via de staat beschermen. In dat licht is het opvallend dat in het actuele beleid en de interventies van de staat, op gezag van de politiek, wel heel veel woorden worden gebruikt die juist duiden op een verlangen naar samenhang.

Woorden van de staat

Een van de meest hardnekkige woorden in beleid, plannen en interventies van de staat is *integraal*. Al vier decennia lees ik het woord in de teksten van de Nederlandse staat. Het terrein van de veiligheid lijkt er de geboortegrond van. Het woord formuleert een ambitie: de instellingen van de staat moeten meer samenwerken en beleid moet samenhang vertonen. De argumentatie is helder: problemen in de wereld die politiek moeten worden aangepakt, kennen een grote samenhang en trekken zich weinig aan van de logica's van beleid en organisatie, die juist verkokering veroorzaken. De samenhang waarop integraliteit duidt, is een inhoudelijke, een organisatorische, een beleidsmatige en een disciplinaire. Inhoudelijk gaat het om een wereld waarin alles met alles samenhangt; organisatorisch vraagt dit om samenwerking tussen overheidsinstanties; beleidsmatig moeten plannen, programma's en interventies op elkaar aansluiten; en disciplinair moeten er grenzen van professies en wetenschappen worden overschreden. Oriëntaties moeten multi-, inter- en zelfs transdisciplinair zijn. Een pleidooi daarvoor houdt ook Roel in 't Veld – overigens heel wat intelligenter dan in de meeste statelijke documenten gebeurt.⁴

Maar integraliteit is ook een wenselijk kenmerk van de wereld in het algemeen, die vaak juist als gefragmenteerd en versplinterd wordt gediagnosticeerd. De integraliteit van het beleid moet kennelijk ook in de wereld bestaan. Dan is de vraag natuurlijk welke samenhang voorafgaat: die van de wereld of die van het beleid? Moet en kan de staat wel lijken op de wereld? En is dat dan afspiegeling of projectie?

Maakbaarheid, zo is mijn stelling, is een noodzakelijke aanname in dit verlangen naar samenhang, zeker als pluraliteit een belangrijk kenmerk van de menselijke conditie is. Immers, pluraliteit is nu juist ongelijksoortig verschil dat niet tot een geheel, of een samenhang te herleiden is. Orde en beheersing zijn steeds de wenselijke uitkomsten van maakbaarheid, zo heb ik in vele publicaties betoogd.⁵ Helemaal fascinerend is dat zelfs maatwerk, dat toch vooral een praktijk is van professionele willekeur, van particulariteit en singulariteit,

voortaan ook integraal moet zijn. De term ‘willekeur’ gebruik ik hier overigens niet in negatieve zin. Het gaat om professioneel oordeelsvermogen en handelen, dat steeds aanwezig is in besluiten en het toepassen van normen.

Het vertoog van integraliteit spiegelt zich in de wereld, zelfs in de overtuiging dat in deze wereld recht moet worden gedaan aan de menselijke maat. Hoofdstuk 2 behandelt het integrale als een mythologie.

Twee andere woorden in het discours van de staat zijn *systeem* en *stelsel*. Opnieuw zien we daarin pogingen om samenhang aan te brengen in de wereld van beleid en interventies, én in de wereld waarop die zijn gericht. Systemisch denken is dan een beleidsmatige toepassing van het systeemparadigma uit de sociale wetenschappen, waarin het zowel een model *van* als een model *voor* de wereld is. De aantrekkelijkheid van het systeemparadigma is dat daarin samenhang welhaast axiomatisch wordt verondersteld, enerzijds omdat dit heuristisch mogelijke inzichten biedt in sociale verhoudingen en processen, anderzijds omdat dit ontologisch sociale verhoudingen en processen verklaart.

Het stelsel is dan de praktijk van het systeemdiscours. In een stelsel komen sluitende aanpakken tot stand voor een wereld die talloze problemen kent. Die problemen vertonen onderling grote systemische verbanden, en vragen daarom om een systematische aanpak. Het stelsel is dan een samenhang van structuur en cultuur, van proces en procedure. De staat moet in een stelsel als systeemverantwoordelijke de samenhang bewaken door de organisatorische en beleidsmatige verkokering te doorbreken. Tegenwoordig heet dat ‘opgavegericht werken als één overheid’. Totaler kan het verlangen naar samenhang niet worden uitgedrukt. Ik stel daarbij de vraag of dit verlangen niet gevaarlijk is, als de overheid alle maatschappelijke pluraliteit tegemoet laat treden als eenheid, door op te treden als ‘één overheid’. Hoofdstuk 3 gaat over het verlangen naar samenhang dat in systeem en stelsel tot uiting komt.

Welke samenhang wordt er dan nagestreefd en geproduceerd in de stelsels en systemen van die ene overheid? Dat moet de samen-